

O'ZBEK XALQ MAQOLLARINING STRUKTURAL TUZILISHI

СТРУКТУРНЫЕ АСПЕКТЫ УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ

STRUCTURAL ASPECTS OF UZBEK FOLK PROVERBS

D.S.Turdaliyeva

FarDu o'qituvchisi, DSc.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek maqollarining morfologik, sintaktik, semantik va stilistik xususiyatlari lingvistik jihatdan tahlil etiladi. Maqollarning ot, sifat, fe'l kabi so'z turkumlari orqali qurilishi, ikki bandli tuzilishi, ramziy va umumlashtirilgan ma'nolari hamda obrazlilik, metafora va ritm orqali yodda saqlashdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, maqollarning xalq tafakkuri va badiiy estetikani ifodalovchi vosita sifatida o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotlar orqali maqollar xalqning axloqiy, madaniy va hayotiy tajribasini aks ettiruvchi til birliklari ekani isbotlangan.*

Kalit so'zlar: *maqol, obrazlilik, barqarorlik, didaktika, an'ana, qadriyat, tajribalar.*

Аннотация: *В данной статье проводится лингвистический анализ морфологических, синтаксических, семантических и стилистических особенностей узбекских пословиц. Рассматриваются грамматические структуры, основанные на существительных, прилагательных и глаголах, особенности двучленной конструкции, обобщённый и символический смысл, а также роль образности, метафор и ритма в восприятии и запоминании пословиц. Отмечается, что пословицы отражают народную мораль, культуру и жизненный опыт, являясь важным средством выражения народной мудрости и эстетики.*

Ключевые слова: *пословица, образность, устойчивость, дидактика, традиция, ценность, опыт*

Annotatsiya: *This article presents a linguistic analysis of the morphological, syntactic, semantic, and stylistic features of Uzbek proverbs. It examines how these proverbs are constructed using nouns, adjectives, and verbs, highlights their dual-part structure, explores their symbolic and generalized meanings, and emphasizes the use of imagery, metaphor, and rhythm that aid memorability. The study confirms that Uzbek proverbs are essential linguistic tools that reflect the people's ethical values, cultural worldview, and collective life experience, serving as expressions of national wisdom and artistic aesthetics.*

Keywords: *proverb, imagery, stability, didactics, tradition, value, experiences*

Maqollar – xalq og‘zaki ijodining eng muhim janri bo‘lib, tilning didaktik-ma‘rifiy va badiiy qatlamiga mansubdir. Maqollar — shaklan barqaror ifodalar bo‘lib, ularning «leksik tarkibi va grammatik tuzilishining barqarorligi, obrazlilik va ma‘no umumlashganligi» asosiy xususiyatlar hisoblanadi. Ya‘ni, maqol mantiqan to‘liq, lekin iboraviy tarzda ifodalanib, xalq dono tajribasini eng ixcham shaklda bayon etadi. Ularni xalq ma‘naviyati va tafakkuri durdonalari, o‘ziga xos og‘zaki ensiklopediya deb atash mumkin. Maqollar asosan kechinmalar, an‘naviy tajriba va qadriyatlar asosida shakllanib, tilning estetik qirralarini boyitadi. Shu bois, maqollarning tarkibiy, semantik, stilistik va pragmatik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish tilshunoslik yondashuvi nuqtayi nazaridan katta ahamiyatga ega.

1. Morfologik va sintaktik tuzilish. O‘zbek maqollari morfologik jihatdan asosan ot, sifat, son va fe‘l kabi leksemalardan tashkil topadi. Jumladan, maqollarda shaxs otlari va somatik a‘zolar nomlari ko‘p uchraydi; bu borada otlarning ahamiyati alohida katta, chunki nutqni lo‘nda ifodalash uchun otlar imkoniyatlari keng. Masalan, “Kal o‘zini ovutar, qo‘ltig‘ini sovutar” maqolida mavjud otlar (kal) fikrning markaziy elementidir. Odatda sifat so‘zlari rang, hajm, xarakter ifodalaydi; fe‘llar esa harakat va harakatlanish tushunchasini uzatadi. Ilmiy tadqiqotlar ko‘rsatadiki, o‘zbek maqollarida son, olmosh va ravishlar nisbatan kamroq ishlatiladi.

Sintaktik jihatdan, o‘zbek tilida maqollar aksariyat hollarda ikki bandli qo‘shma gaplar ko‘rinishida tuziladi. Buning sababi, mazmunni to‘liq ifodalash uchun xuddi tarkibi murakkab jumlar kabi qo‘shimcha gaplar kiritish talab qilinadi. Masalan, “Nomarddan najot kutma, itdan – hojat”, “Mard bir marta o‘lar, qo‘rqoq yuz marta” kabi maqollarda ikkinchi qism grammatik jihatdan to‘liqsiz, ammo kontekst orqali o‘qilishi aniq gap bo‘lib qoladi. Shu bilan birga, o‘zbek tili agglutinatativ til bo‘lganligi sababli, maqollarda fe‘l harakati ko‘pincha fe‘lning o‘zidan ko‘ra prefiks-suffix orqali ifodalanadi (masalan, „Ilm-nur, jaholat-qorong‘ulik“ maqolida ko‘rsatilganidek, otlar fe‘lsiz keltiriladi). Qiyosiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, turk tillari maqollarida ham sintaktik barqarorlik kuzatiladi. Masalan, rus tilidagi maqollar ko‘pincha murakkab tuzilmali bo‘lsa, o‘zbek va boshqa turk tillari maqollari oddiy yoki sodda qo‘shma gaplarni afzal ko‘radi. Ularning sintaksis modellari barqaror bo‘lib, tilning grammatik tuzilishi xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, tilshunos olimlar maqollarni odatda „gap shaklida bo‘lgan paremiya“ deb atashadi: ular barqaror qiyofa va mazmunga ega ifodalar, leksik tarkibi va grammatik strukturasi doimiy yashaydi.

2.Semantik tuzilishi. O‘zbek maqollarining semantikasi keng va boy ma‘noga ega. Ular ko‘pincha xalqning umumiy haqiqatini, hayot tajribasini ramziy tarzda ifodalaydi. Masalan, maqol lisoniy jamiyat tajribasini “Yer qancha chuqur bo‘lsa, suv shuncha toza bo‘ladi” shaklida ifodalaydi; bunda chuqur er – dono odam, toza suv esa uning donoligi obrazida ishlatilgan. Mantiqan, biz yuksak donolikka erishgan odamning fikri

ham tozaroq bo'lishi aytiladi. Yana bir maqol: "Suv ichgan joyga tupfama" - degan axloqiy ta'biri bilan o'zaro bog'liq bo'lib, sabr-toqat va minnatdorchilik ruhiyatini ifodalaydi. Ko'pchilik maqollar ma'no jihatdan umumlashgan bo'lib, zamon va joyga bog'liq bo'lmasdan, har qanday holatga misol qilib olinishi mumkin. Ularning semantikasida ijtimoiy adolat, mehnat ahamiyati, hurmat-izzat, bilim-oqilona qarorlarning muhimligi kabi mavzular keng tarqalgan. Masalan, "Mehnat qilgan – elda aziz" maqoli halollik va tinimsiz mehnat evaziga yetishiladigan natija haqida umumiy xulosani bildirsa, "Ota – tog', ona – bog'" maqoli ota-onaning oiladagi mustahkam o'rni va mehribonligi ifodasidir.

Shuningdek, semantik nuqtayi nazardan maqollar turli xil metafora va ramzlarga boy. Tilshunolar ta'kidicha, majoz va timsol orqali xalq donoligi qisqa shaklda yetkaziladi. Bunda (ijobiy va salbiy) fazilatlar, rivojlanish, bilim va ahloq singari abstrakt tushunchalar bevosita tasviriy ma'no orqali beriladi. Masalan, "Qo'l ko'z o'rnini bosmaydi" degan maqol tajriba va dono qarorning ahamiyatini ko'rsatadi. Umuman, o'zbek maqollari mantiqan qisqa bo'lishiga qaramay, ramziy konstruksiyalari orqali keng iroda va hikmatni ifodalaydi.

3. Stilistik xususiyatlari. Maqollar badiiy til uslublarining turli elementlarini o'zida mujassam etadi. Ularning eng asosiy stilistik xususiyatlaridan biri – majozilik va obrazlilikdir. Ko'plab maqollarda mavzular metafora va taqqoslamalar orqali tashqi voqealarga o'xshatib beriladi. Uslubiy jihatdan, o'zbek maqollarida antiteza va paralellik ko'p uchraydi. Ya'ni qarama-qarshi fikrlar yoki mos strukturalar birlashtiriladi: "Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda bo'l" kabi maqolda ham ma'noli iboralar orqali antiteza yaratilgan.

Ritm va qofiyadoshlik ham maqollarning badiiy tuzilishida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ko'pgina maqollar aniq ritmga ega bo'ladi va ba'zan qofiyalanadi; bu ularni yodda saqlashni osonlashtiradi. Masalan, "Suv ichgan joyga tupfama" maqolida so'zlar tovush uyg'unligi orqali ritmik tuzilishga ega. Shuningdek, boshqa uslublar ham uchraydi: alliteratsiya va assonans kabi ovoz o'yinlari maqolning ohangdorligini oshiradi.

Umuman, o'zbek maqollarining stilistikasida ma'nodosh uslublar – metafora, qiyos, timsol, antiteza kabi usullar keng qo'llaniladi. Bu uslublar maqolni ta'sirchan, ifodali qiladi va xalq hayotini aks ettiruvchi xususiyatlarini yanada ko'rinarli qiladi. Masalan, jadid adiblar maqollardagi dono tafakkur va hikmat timsolini badiiy matnlarga ko'chirish usullari orqali ulardan foydalanishgan. Shuningdek, maqollar ko'pincha laqabli yoki so'z o'yini elementlarini o'zida aks ettiradi, bu esa ularning estetik qimmatini oshiradi.

4. Pragmatik xususiyatlari. Maqollar pragmatik jihatdan ijtimoiy va madaniy hayotda muhim funksiyalarni bajaradi. Ular turli nutq vazifalarida – maslahat berishda, ogohlantirishda, ta'lim tarbiya jarayonida dalil sifatida keng qo'llanadi. Masalan,

ma'rifatli nutqda maqollardan foydalanish orqali fikrni boyitish, dalillashish va nutqning samimiyligini oshirish mumkin. Qur'on va hadislarning ma'no ustidanoq bir tomonda ega bo'lgani kabi, maqol ham bevosita aniq topshiriqlar berib, turli davrlar hikmatidan saboq olishga yordam beradi.

O'zbek tilshunoslari fikricha, maqollar nutqimizni "ravshan va ta'sirchan" qila oladi. Ularni so'zga ilova etish tinglovchini qisqa va lo'nda tarzda ishonitirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, maqollar ijtimoiy huquqiy qadriyatlar va axloqiy me'yorlarni mustahkamlash vositasidir. Ular bolaning ruhiyatiga, jamiyatdagi axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga ham ta'sir qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oila va ta'lim muhitida maqollarni qo'llash "farzand tarbiyasida to'g'ri yo'lni tanlashga, og'il- qizni adolatsizlikdan saqlashga, yaxshi odatlarni singdirishga" yordam beradi. Haqiqatan ham, "Sen farzandingni tarbiyalama, eng avvalo o'zingni tarbiya qil", "Qush uyasida ko'rganini qiladi" kabi maqollar ota-onani va tarbiyani izchil muhokama qilishda asosiy dalil bo'la oladi.

Shunday qilib, o'zbek tilidagi maqollar tilshunoslik yondashuvi nuqtayi nazaridan tadqiq etilsa, ularning tuzilishi va xususiyatlari to'la yoritiladi. Maqollar morfologik tarkibida ko'p hollarda ot va sifat asosiy bo'lib, sintaktik jihatdan qat-qat qo'shma gaplar orqali ifodalanadi. Semantik jihatdan bu iboralar hayotiy hukmlarni umumlashgan, ramziy tarzda bildiradi. Stilistika nuqtai nazaridan esa maqollar metafora, antiteza, qofiyadoshlik va ritm kabi uslublar bilan boyitilgan bo'lib, nutqni badiiy va ta'sirchan qiladi. Ular pragmatik jihatdan nutqimizni boyitish, fikrni dalillash va madaniy qadriyatlarni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nihoyat, o'zbek tilidagi maqollar boshqa turk tillari maqollariga o'xshash umumiy xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ularning lug'aviy tarkibi va madaniy ko'lamlari milliy xususiyatlarni aks ettiradi. Tilshunoslikda maqollarni chuqur o'rganish xalq ma'naviyatini, fikr donoligini saqlab qolish, taraqqiyotga yo'naltirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bois, ular til boyligining ajralmas qismi, xalqning eng qadimgi dono meroslari ekanligini anglab yetib, amaliy va ilmiy nutqda maqollarni maqsadli qo'llash zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ibroximjonova Z. B. (2022). Xalq maqollari va ularning sintaktik va semantik xususiyatlari. Ijodkor o'qituvchi, 19-son.
2. Teshaboyev D. R., Ibroximjonova Z. B. (2023). Maqollarning morfologik, sintaktik va semantik xususiyatlari. O'zbekiston Fanlararo Innovatsiyalar va Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali, 19-son, 20.05.2023.

3.Наимов Э. И. (2025). Лингвистические особенности узбекских и русских пословиц. Образование, Наука и Инновационные идеи в мире, №68(2), 21–27-апрель 2025.

4.Та'lim-tarbiya jarayonida maqol va matallarning ahamiyati. SamDU rasmiy veb-sayti, 2021–2023.

Maqol. Vikipediya, o'zbekcha, 2023.